

БАРБАРА Д. РАЈТ

„НОВИ ЧОВЕК”, ВЕЧНО ЖЕНСКО: ЕКСПРЕСИОНИСТИЧКЕ РЕАКЦИЈЕ НА НЕМАЧКИ ФЕМИНИЗАМ

Упркос дуготрајној популарности експресионизма у критичким круговима, последњих година појавио се изненађујуће мали број феминистичких тумачења овог покрета. Један срећан изузетак од овог правила представља рад Мајке Леферс о Карлу Штернхајму, у којем она закључује да је драмски писац „настојао... да омогући да у његово време наступи епоха 'новог човека', без неког посебног разматрања жене”.¹ Други је преглед избора експресионистичких песника и драмских писаца Марион Адамс. Она запажа готово обавезно повезивање жена са сексуалношћу код експресиониста, додељивање женама улога проститутке, мајке или сестре, као и тенденцију ка мање или више отвореној мизогинији; закључује да је у односу према женском покрету свог времена „став експресиониста [остао] конзервативан”.²

У овом раду желела бих да пружим допринос тој скромној грађи феминистичке литературе о експресионизму, да подвучем исправност запажања М. Лефер и М. Адамс и да њихове анализе померим бар два корака напред. Међутим, користићу теоријске а не књижевне текстове и нећу пружити књижевну анализу, већ анализу теоријског контекста у којем су књижевна дела настала. Користећи нефикционалну прозу објављивану у експресионистич-

¹ Maïke Leffers, “Die Maske als Ausdruck der Herrschaftskrise – Carl Sternheim. *Die Hose, Der Snob*, 1913”, *Expressionismus und Kulturkrise*, Bernd Hüppauf, ed. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg 1983, 145 (сви преводи са немачког језика су наши – прим. прев.).

² Marion Adams, “Der Expressionismus und die Krise der deutschen Frauenbewegung”, *Expressionismus und Kulturkrise*, 120.

ким часописима између 1910. и 1920, желела бих да покажем као прво да је код већине – мада не код свих – експресионистичких есејиста однос између мушкарца и жене, између „Mensch” и „Weib”, био неминовно поларизован. Код многих, чак и непријатељски. Као друго, размотрићу политичку и друштвену улогу жене која је произлазила из експресионистичког дефинисања њене природе. Иако је експресионистичко становиште у погледу жена заиста већином „конзервативно”, оно је конзервативно на свој јединствен и карактеристичан начин.

Разматрање започиње описом односа између експресионизма и етичког идеализма, као и улоге „новог човека” у експресионистичком теоријском оквиру. Велики део експресионизма занима се за „суштинско”; отуд не изненађује што су у теоријским написима аутори највише заинтересовани за испитивање „природе” мушкарца и жене, те за дефинисање „идеалног” или суштинског Човека и Жене. Доминантна тежња у експресионистичким круговима јесте да се два рода одреде као поларне супротности, које, штавише, функционишу у потпуно одвојеним мушким и женским друштвеним сферама. Затим ћу направити преглед становишта експресиониста о проблемима као што су женско право гласа и доступност образовања, запослења или контроле рађања; а закључићу са погледима експресиониста на „одговарајућу” улогу жена у постреволуционарном друштву. Треба разјаснити да је концептуални оквир којем је припадао „нови човек” дословно захтевао као своју комплементарну супротност „вечну” – или, у нашој визири, веома традиционалну – жену. Другим речима, „нови човек” једноставно не може адекватно да се разуме без „жене”. Пре него што зађем дубље, осећам обавезу да образложим своје усредсређивање на теоријску грађу а не „књижевну”.

Никад ми се није свиђала тенденција књижевне критике да се концентрише на „књижевне” текстове, а да искључи остале врсте докумената. У случају експресионизма, где постоји такво обиље теоријске грађе, оваква склоност чини се још мање смисленом но иначе. Ипак, чак и у Вијетиној и Кемперовој студији *Expressionismus* (1983), књизи коју дубоко ценим, читамо:

...опште је познато да књижевни текстови углавном „више знају” него теоријски искази њихових аутора. Штавише, код многих аутора преовлађује скоро гротескна диспропорција између слике о себи и књижевне продукције, између теорије и песништва, и тај примамљив пут којим бисмо пошли почев од претежно једно-

ставних и заглађених теоријских исказа показује се [често]... као странпутица.³

Иако ово може бити тачно за поједине ауторе, чини ми се да, ако трагамо за општијим разумевањем феномена експресионизма, није само допустиво већ и обавезно да се проучи нефикционална проза која је на веома опипљив начин створила позадину за индивидуалне подухвате.

Уосталом, за експресионизам је карактеристичан јединствен ниво самосвесног теоретисања о његовим значењима и импликацијама, а већи део тог теоретисања одвијао се на страницама „малих часописа” овог покрета. Ови часописи, пре свих *Die Aktion* и *Der Sturm*, послужили су да се необавезне и преклапајуће клике експресионистичких уметника и ентузијаста фокусирају; пружили су форум за ангажовање у јавном животу; а били су и главни медиј за брзо кружење и преиспитивање нових идеја. Критичка литература обично је сагледавала часописе првенствено као простор опробавања за „праве” уметнике и песнике који су са њихових страница напредовали ка угледним издавачима и међународним изложбама; међутим, многе странице ових часописа нису биле испуњене поезијом или цртежима, него управо нефикционалном прозом: уводницима и „напоменама”, манифестима, полемикама, програмима и друштвеним коментарима. Чланци који су доспели у штампу прошли су кроз уређивачки процес, тако да можемо претпоставити да је процењено да се сваки од њих на неки начин уклапа у оквир експресионистичке расправе, чак и ако аутор није био „прави” експресиониста или чланци нису давали последњу реч. Часописи су понудили окружење у којем су аутори и читаоци могли заједно да напипају пут ка „функционалној повезаности” претпоставки и прописа; домашај ових чланака указује истовремено на опсег и границе експресионистичких могућности. Ови доприноси заслужују нашу пажњу не као замена за књижевно тумачење већ као њена оправдана допуна, ако ни због којег другог разлога, онда због тога што су сами експресионисти сматрали ову грађу тако убедљивом.

Но, вратимо се сад главној ствари. „Однос између филозофије и политике у Немачкој увек је био изузетно присан”⁴, пише Томас Вили у својој књизи о неокантизму и немачкој историји од 1860. до 1914, а засигурно можемо тврдити исто и за однос између

³ Silvio Vietta, Hans-Georg Kemper, *Expressionismus*, Fink Verlag, München 1983, 27–28.

⁴ Thomas E. Willey, *Back to Kant. The Revival of Kantianism in German Social and Historical Thought, 1860–1914*, Wayne State Univ. Press, Detroit 1978, XX.

филозофије и немачке уметности. Експресионизам, ипак, заузима посебно место у овој традицији. Наука, политика, али и лично искуство отуђења од феноменалног света, све то у перцепцији многих експресиониста доприноси растућој тензији између онога што јесте и онога што треба да буде. Реагујући одбрамбено против властите дисоцијације субјекта (Vietta: Ichdissoziation) и покушавајући да очувају извесни ниво смисла и контроле, експресионисти се окрећу неокантизму, познатој и моћној критичкој теорији сазнања која је допринела кризи, али која такође делује као да пружа средства за њено превазилажење. Управо у сусрету са Кантом и неокантизмом рођен је експресионистички „нови човек”.

Кантова филозофија имала је два циља: он је истовремено желео да полаже на ауторитет науке и да очува моралну независност. Тако је Кант, с једне стране, настојао да створи критичку теорију научног знања, а с друге да разради етички систем. У основи овог етичког система било је људско биће не као средство, већ као његов или њен властити циљ. Проблем је у томе што је до краја XIX века равнотежа између ова два циља била нарушена: научно знање било је на ивици да потпуно засени етичко знање. У том тренутку, Херман Коен (Cohen) оснивач и вођа марбуршке школе неокантизма, вратио се ономе што је сматрао Кантовом главном иновацијом: концептуалном стварању предмета искуства. Према Коену, предмет је „присутан” за когнитивни субјект само док је „мишљен”: „Звезде нису на небу него у уџбеницима астрономије”, као што је једном рекао.⁵ Коен је држао да његов „принцип порекла” (Prinzip des Ursprungs), према којем мисао ствара биће (или прецизније, људско *ојажане* бића), важи не само за научно знање него и за етику и естетику. Сматрао је и да нека тврдња задобија одређење „истинита” због своје системске позиције (или „функционалне кохеренције”) у целини универзалних закона, од којих сваки захтева оне друге.

У Коеновој етици, првенство мисли у стварању предмета когниције протумачено је као првенство етичке свести у одређивању правца друштвеног, политичког и економског развоја. Крајњи циљ Коенове етике, као што је то било и код Канта, био је слободан појединац у праведном друштву. Он је писао: „Корелација појединца и целине (јесте) истински проблем етике... Етички субјект мора бити... истовремено целина и појединац.”⁶ На овом месту, у Коеновом јединству свих људских бића у истинском човечанству

⁵ Hermann Noak, *Die Philosophie Westeuropas*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1967, 146.

⁶ Hermann Lubbe, “Die politische Theorie des Neukantianismus und der Marxismus”, *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, No. 3, 1958, 339.

и у етичкој вољи усмереној ка овом идеалу, почињемо да назиремо наговештај експресионистичког приступа проблему интегрисања етике и других облика знања. Коен није пропустио ни да скицира практичне исходе своје етике: критиковао је Други рајх који је „држава моћи” (Machtstaat) уместо да буде „држава права” (Rechtsstaat) и оптужио је капитализам да своди раднике на средство уместо да им омогући да остваре своју сврху. Исходи Коенове етике били су социјалистички – али, недвосмислено, не марксистички, јер је Коен захтевао реформе не са материјалистичке основе нагоре, већ са етичког становишта, са „врха” надолу. Овде такође налазимо антиципацију каснијих експресионистичких ставова.

Ханс Наторп (Natorp), Коенов ученик и колега, приступао је проблемима бића, когниције, етике и истине са већом оријентацијом на појединца. Наторп је означио „вољу” као главни подстицај за остваривање етичког. „Menschenbildung” – неговање људске способности да тежи највишем добру, за себе и за читаву људску заједницу, кроз јединство разума и воље – постало је једно од Наторпових посебних интересовања. Наторп није понудио каузална објашњења политичких и економских дешавања, као што је то учинио марксизам, већ радије нормативни „закон Идеје”. Ипак, ова идеја пролазила би кроз модификације у складу са тим како би искуство друштвене стварности налагало. Овде су поново антиципиране теме које проналазимо код експресиониста: средишње место когнитивног субјекта, неговање етичке свести и воље и потреба за нормативним идеалом који би водио друштвене промене.

У редовима експресиониста, само неколико година касније, дословно десетине њих имају формално образовање из области филозофије, а небројено других је било у додиру са савременом филозофском проблематиком из друге или треће руке. У кратким биографијама сарадника часописа *Die Aktion* које су укључене у Краус репринту, за тридесетак аутора је наведено да су студирали филозофију, укључујући Јоханеса Р. Бехера, Готфрида Бена, Салома Фридлендера, Курта Хилера, Јакоба ван Ходиса, Оскара Канела, Рудолфа Кајзера, Роберта Музила, Анселма Риста, Ренеа Шикелеа и Карла Штернхајма. Још већа групација студирала је право и немачку књижевност, области на које су снажно утицала актуелна филозофска стремљења. Ханс Штаудингер (Staudinger), син марбуршког неокантовца Франца Штаудингера, такође је био сарадник *Die Aktion*.⁷

⁷ Barbara Wright, “The Cultural Journals of German Expressionism”, *Passion and Rebellion. The Expressionist Heritage*, Stephen Eric Bonner and Douglas Kellner, eds. Bergin Publishers, New York 1983, 84.

У борби против преовлађујућих идеологија свог времена, експресионисти имају исте противнике као и неокантовци: позитивизам и материјализам. Али експресионисти налазе да је „критички метод” неокантоваца, који само покушава да одреди границе људског сазнања, а не обзнањује апсолутне вредности, превише бојажљив. Штавише, својим одређењем разума Наторп није обухватио само спекулативни ум са интуицијом и афектима; такође је укључио и „ниже” способности, као што је техничко практично знање. Експресионисти, међутим, остају скептични према етичком значају нижих нивоа разума или „Verstand”-у.

Према експресионистичком становишту, етички ум састоји се искључиво из „ума” (Vernunft), који обухвата спекулативни рацио као и интуицију, страсти и хтења, али искључује ниже способности којима се опажају феномени и на њих примењују такве менталне категорије као што су узрок и последица. Наторп је савладавао како различити нивои воље, теоријског ума и практичног ума сачињавају интегралну целину под натписом највише сврхе: „хуманистичко образовање”. Експресионисти пак раздвајају „највише” или експлицитно етичке нивое ума и воље од њихових нижих нивоа, а то, заузврат, има два исхода: „етичко” постаје изоловано од емпиријске стварности која је обезбеђивала контролни фактор у критичком идеализму, а изградња воље и образовање човека постају много ирационалнији, субјективнији и афективно обојенији процеси него што су икада били за Наторпа.

У неокантовском критичком идеализму, однос етике према емпиријској стварности био је двосмерна улица: „чињенице” науке и друштва водиле су ка знању о идеалном и етичком, а ови увиди заузврат су могли бити искоришћени да се дефинише телеолошки правац емпиријске стварности. Филозофско стварање стварности увек је подлагало, као чиста хипотеза, контроли и ревизији у складу са новим увидима изведеним из додатних „чињеница”. Експресионисти су, међутим, постали много мање „критични”, а много више „идеалистични”. Они поричу корист и од фактичког знања и од нижих нивоа разума за своју етику, поносе се својом слободом од било које врсте „научног” утицаја и једнострано одређују етички правац емпиријске стварности. Другим речима, експресионисти и неокантовци схватили су појам „активности” на радикално другачије начине: Коен и Наторп полагали су на то да филозофија и емпиријска стварност морају *узајамно* деловати, и теоријски и практично; експресионисти пак, усвојивши првенство мисли над емпиријском стварношћу, без њених исхода, одмеравања мисли *насујрој* стварности, клизе ка све већој апстракцији и изолацији.

За њих, „активност” је тим чистија, моралнија, моћнија, што мање везе има са емпиријском стварношћу.

Због овог расцепа, експресионизам сагледава и људска бића и „свет” строго дуалистички. „Човечанство” има апсолутну предност над спољном стварношћу; тако Франц Верфел објављује како „Свет отпочиње у људима” (*Die Weltfreund*), док Лудвиг Рубинер обзнањује „хуманоцентричну свест”.⁸ У исто време, најзначајнија карактеристика људских бића јесте управо оно својство које их раздваја од физичке природе или емпиријске стварности: „дух” (*Geist*). Дух у контексту експресионизма може да се разуме као мутација својства које су неокантовци називали „критичком свешћу”. Експресионисти тврде да ако свест обликује стварност, онда измењена свест мора неминовно изменити свет; ако се свест ограничи на „највише” и „најчистије” сфере ума и воље, из тога произлази да ће промена која уследи бити крајње етична и пожељна. Али не поседују сва људска бића тако мудар и моћан дух; сасвим супротно, човек се мора борити да га досегне, ослобађајући се од појединости свакодневног људског искуства. Дух је у потпуности остварен само у „новом човеку” (*der neue Mensch*).

Тако „нови човек” представља дух насупрот природи и динамичну вољу насупрот апатији инертне материје. Он одбацује „цивилизацију” јер тражи истинску „културу”, као што одбацује и површност модерног „друштва” јер уместо њега тражи истинску људску „заједницу”. Он је експонент етичког апсолута заробљеног у борби против историзма, психологизма и етичког релативизма. Он је активан, критичан и креативан – супротно малограђанском филистру, безумном и пасивном потрошачу добара и културе. Експресионистички „нови човек” је такође крајње „мужеван”, насупрот „женствености” *Art Nouveau*-а или импресионизма. Заправо, када читамо експресионистичке есеје, постаје јасно да је једно од најбитнијих двојстава у њиховом концептуалном систему оно између „Mensch” и „Weib”. Кроз своју традиционалну везу са природом и материјом, жена постаје поистовећена са оним нижим нивоима бивствовања које „нови човек” треба да преобликује и да господари њима наводно неумитном моћи свог духа и воље.

Испитивање женине тобоже неухватљиве и мистериозне природе омиљена је тема експресионистичких есеја, особито у најранијим годинама покрета, отприлике од 1911. до 1914. Њихово интересовање у великој мери узрокује јасно увиђање потребе за променама у разним сферама контакта међу половима. Међутим,

⁸ Ludwig Rubiner, *Der Mensch in der Mitte*, Verlag der Wochenschrift Die Aktion, Berlin-Wilmersdorf 1917.

иако је утицај женског грађанског покрета уопште, а посебно сифражетског покрета, осетан на страницама ових часописа, већина чланака је отворено или имплицитно у несагласности са циљевима женског покрета, чак и у *Die Aktion*, који је био, више него сви други часописи, посвећен прогресивној политици.

У највећем броју случајева, сарадници експресионисти схватају везу између женине позиције као проститутке или домаћице, њеног недостатка економске слободе и капиталистичких појмова имовине. Већина такође одбацује традиционално поистовећивање секса са грехом и отуда обавезно довођење жене у везу са сексуалним сагрешењем. Али настављају да сагледавају жену као суштински сексуално биће, и настављају са амбивалентним односом према властитом учешћу у сексуалном чину, који, представљајући чисто физичко, прети да угрози духовност (*Geistigkeit*). У исто време, многе особине које експресионисти код себе највише цене јесу управо оне које се обично приписују мушком роду у западноевропској мисли. „Дух и воља” експресионизма, његов изразито „етички” набој, његове политичке амбиције – све су то особине специфично поистовећене са мушкарцем, и ретко је било покушаја да се предочи како оне могу бити, на било који начин, примењене и на жене.

Генерација експресиониста досеже зрело доба у јеку немачког женског покрета. Дебате око адекватне улоге жене у јавном животу напредовале су током претходних сто година, а активности и лобирање феминистички оријентисаних организација били су на високом нивоу већ отприлике четврт века. Међутим, ови млади људи не показују да је на њих утицала Милова књига *Пошчињеност жена* или Бебелова *Жена и социјализам*⁹, нити делују упознати са радом Кларе Цеткин, Мине Кауер или Хелене Ланг. Уместо тога, странице експресионистичких часописа пуне су гледишта Ничеа, Вајнингера и Фројда. Много младих аутора извлачи закључак како женски покрет, тиме што је замаглио јасне разлике између мушке и женске сфере, далеко од тога да представља промену набоље, већ само доприноси болести и „декаденцији” савремене цивилизације.

Теоријске расправе о „новом човеку” настоје да открију и одреде изворе духовног импулса помоћу којег човек може да развије свој „дух”, подстакне своју „вољу”, увежба овладавање емпиријском реалношћу и успостави однос са „бићем”. Читава дебата заснована је на претпоставци да такав импулс постоји и да човек има моралну одговорност да га следи. Међутим, потпуно другачије

⁹ August Bebel, *Die Frau und der Sozialismus*, Verlag der Volksbuchhandlung, Zürich-Hottingen 1879.

претпоставке су у употреби када се окренемо теоријским расправама о природи жене, које се одигравају у исто време. Док је укупна човекова сврха да се ослободи од свеопштег материјалног бића, женина карактеристична црта јесте њена истоветност са светом природе и природних процеса, особито сексуалношћу и размножавањем; и њена посебна одговорност постаје да одржава ову истоветност. Наравно, поистовећивање жене са природом може се користити као аргумент у прилог њеној целовитости, унутрашњем складу и моралној надмоћи, као што је био обичај посебно од Русоовог времена. Али однос експресиониста према емпиријској стварности, као што смо видели, превише је проблематичан да би дозволио овој линији закључивања да преовлада. Уместо тога, строго неповерљив став према материјалном свету као области чисте појавности и опсене пренет је на жену, легитимисан Ничеовом преокупацијом женским „укарасом”.

Бројни сарадници експресионистичких часописа следили су потом идеју да жене поседују спољашњост, али не и праву суштину. На пример, Франц Блај тврди да жена није *уистину* једно са природом; то је само илузија, „највећи женин трик пред мушкарцем”.¹⁰ Рихард Фукс објашњава: „Женино испуњење своди се на телесну појаву. Мушкарчево биће скрива се понекад од погледа свих оних што живе у времену. Унутрашње и спољашње није код оба пола чак ни обрнуто пропорционално.”¹¹ Карл Краус, додуше не баш прави експресиониста, али ипак чест сарадник часописа *Der Sturm* и уредник магазина *Die Fackel*, иде тако далеко да тврди да је женина драж у целости плод мушке фантазије: „Фантазија анестезира, ружне руке чини лепим, а жену пожељном.”¹² За Ота Вајнингера, човек је био „нешто”, а жена „ништа”; за Карла Далага супротстављени су као „пуно” наспрам „празног”¹³; док Франц Блај види мушко-женски однос као „ваздух” који налеће на „вакуум”.

Пошто је блиска природи или се бар таквом чини, жена је такође блиско повезана и са другим феноменима природе – животињама, на пример, са којима, како показују многи есеји, има више заједничког него са мужјацима своје сопствене врсте. Ову тему је такође антиципирао Ниче, који је видео жене као мачке или као птице или „у најбољем случају краве” (*Also sprach Zarathustra*). У цртици насловљеној „Пубертет”¹⁴, млади протагониста долази до

¹⁰ Franz Blei, “Von der Keuschheit”, *Die Aktion*, No. 31, 1913. col. 736–739.

¹¹ Richard Fuchs, “Der Rang der Geschlechter”, *Der Sturm*, No. 70, 1911, 557–558.

¹² Karl Kraus, “Perversität”, *Der Sturm*, No. 13, 1910, 97–98.

¹³ Carl Dallago, “Otto Weininger und sein Werk”, parts I, II, III, *Der Brenner*, No. 1, 1–17; No. 2, 49–61; No. 3, 93–109.

¹⁴ Moritz König, “Pubertät”, *Der Sturm*, No. 49, 1911, 390–391.

схватања да у сексуалном чину „жени мора бити оно животињско надокнађено људским”. У другој еротској сањарији, Парис фон Гитерслох присећа се једне од својих прошлих љубави: „Таква врста звери, да је саму себе држала за сопствени програм”.¹⁵ Исти аутор описује душу младе девојке као „провидну... попут воље неке младе животиње”. То је привлачна слика мање привлачне мисли: жени, као и тупим животињама, недостаје људске свести – у оштром контрасту према снажној свести и херојској вољи човека.

„Пол је генијалност жене”, пише Рихард Фукс¹⁶, али човеков гениј је потпуно другачијег реда. Човек полаже право на искључиви монопол на дух, извор свеколике етике, културе и личног развоја. „Индивидуалност јесте особина која се тражи од мушкараца”, пише Фукс, и „за творевине из области привреде и духа довољан је мушкарац” („Der Rang der Geschlechter”). Док дух дарује човеку динамизам и вољу за променом, женин недостатак духа изолује је од моралног и културног развоја и чини њено биће статичним: „Ниједна књига на свету не мења биће природе”.¹⁷ Слично томе, Гитерслох сагледава романтично сједињење међу половима као препуно опасности, суштински нестабилно и напослетку компромитујуће за мушкараца, будући да подразумева спој мушког, „несавршеног који тежи”, са „готовим”. Жена захтева – „желим да кажем *да* свом организму” („Zwischen der Liebe”).

Нема потребе да Фон Гитерслох брине о женским „судбинама, које ћу све... оборити, оробити и помутити”¹⁸, јер су жене, без свести, као тупе животиње, неспособне за дубоку, људску патњу – или бар тако тврди Алфред Волфенштајн на страницама *Die Aktion*-а. Између 1910. и 1920. Волфенштајн је објавио неколико збирки експресионистичке поезије, а радио је неко време и са Францом Пфемфертом у *Die Aktion*-у. Такође је заступао права хомосексуалних мушкараца. Мушкарци, пише Волфенштајн, јесу велики појединци који се као паралелне линије могу међусобно дотакнути тек „у бесконачности”. Контакт је могућ једино са женама, које су попут ствари, статичне, материјалне и површне, без страсти, доживљаја или „светске радости” (*Weltfreude*). Након критике женске пасивности и робовског менталитета (још један дуг Ничеу), Волфенштајн закључује да иако су жене неспособне за самоубиство (превише су ограничене и неосетљиве), оне умиру

¹⁵ Paris von Gütersloh, “Zwischen der Liebe”, *Die Aktion*, No. 26, 1914, col. 568–578.

¹⁶ R. Fuchs, “Die Lehrprobe des Mannes”, *Der Sturm*, No. 74, 1911, 589–590.

¹⁷ R. Fuchs, “Orient oder Occident?” *Der Sturm*, No. 176/177, 1913, 91–93.

¹⁸ Alfred Wolfenstein, “Toast auf die Damen”, *Die Aktion*, No. 34, 1912, col. 1063–1068.

лакше него мушкарци: „Па оне и не знају тако јасно суштинску разлику између постојања и мртвила. Оне су између рођења и живота исто толико мртве колико и живе... док смисао живота весело изврћу на наличје (оне су са свих страна наличје).”

Питање доминације и потчињености полова у сексуалном чину још један је предмет сталне преокупације. Док Франц Блај и Рихард Фукс виде сексуални чин као тренутак жениног тријумфа, остали нису сагласни. На пример, у тексту „Енцио и жена” Рудолфа Леонарда¹⁹ сексуални чин омогућава мушкарцу да потврди своју надмоћ у најсуморнијим околностима. Леонард је био експресионистички песник са радикалним склоностима. Као пријатељ Јоханеса Р. Бехера и Валтера Хазенклевера, дубоко се дивио Карлу Либкнехту (Liebknecht) и придружио се берлинском „Савету просвећених радника” (Rat geistiger Arbeiter) 1919. године. Попут Курта Хилера и Алфреда Волфенштајна, Леонард је критиковао прогањање хомосексуалаца од стране државе. У Леонардовој цртици, која делује као фантазија о силовању, жена све време остаје неименована и безлична. Она заузима понизан, беспомоћан став обожавања: „она чучи”, „јадикује”, а Енцио је налази „уплакану”. Иако је Енцио слеп и заточен, он је способан да сексуално преовлада барем над женом, која упркос вербалном одбијању, одмах бива узбуђена његовим додиром – чиме се сугерише да као и свака друга жена чезне да буде напастована, чак и ако је несвесна тога. Енцио се, с друге стране, осећа „ослобођеним” после чина.

Карл Краус иде другачијом и радикалнијом линијом кад је реч о женској сексуалности и моћи која би потенцијално могла из ње да настане. Краусов циљ није само у томе да загосподари женом у сексуалном чину, већ пре да је у потпуности одстрани из њега. На тај начин, човек се може ослободити овог последњег облика зависности од жене. У једном од најранијих бројева часописа *Der Sturm*²⁰ Краус напада вилхелминску Немачку због заблуда у погледу правних санкција и друштвених табуа у односу на хомосексуализам, тврдећи да је „стечена хомосексуалност” (у наглашеној супротности према „урођеној хомосексуалности”) знак и право етички и естетички супериорног човека. Колико год прогресивна Краусова кампања против параграфа 175 била, њени корени су бар делом у темељној мизогинији.

Чести су доприноси мушкараца дебати о женској природи, а скоро свака расправа о сексу уопште, о институцији брака, као и

¹⁹ Rudolf Leonhard, “Enzio und das Weib”, *Neue Blätter für Kunst und Dichtung*, Vol. 1, 1918, 137.

²⁰ K. Kraus, “Perversität”, 97.

о мешању државе у приватне послове, укључује и дискусију о женском карактеру и његовој претпостављеној другости у односу на мушкарчев. Текстови жена ретко се јављају. Понекад они служе да поткрепе мушко становиште; тако се Грете Мајзел-Хес радује дану када ће економски положај жене бити поправљен и она ће моћи да буде „лепа, само лепа”, „женско, само женско”, „у пуном складу са законима властите природе”.²¹ Само се Хедвиг Дом драстично разилази са преовлађујућим мишљењем, одбацујући читав дуализам мушко–женско као „прашњава општа места” и „духовну попевку”.²² Х. Дом (1833–1919), једна од истакнутих феминисткиња 19. века, већ је у осамдесетим годинама када њени живахни и надахнути чланци почињу да се појављују у часопису *Die Aktion*, а током 1917. њен протест против рата, насловљен *Злоупотреба смрти, сенилне импресије* (*Der Mißbrauch des Todes, Senile Impressionen*) штампан је у серији *Roter Hahn*.

Хедвиг Дом директно напада биолошки детерминизам који већина експресионистичких есејиста прихвата, објашњавајући да је наизглед апсолутна вредност „природе” заправо потпуно релативан и историјски условљен појам: „Увек имате то са природом... свако намеће своје погледе на природу... Шта је природно, шта неприродно? Постојала су времена у којима су анђео и ђаво, небо и пакао били неспорна стварност; да, већина духовних достигнућа су падови у наводне законе природе.”²³ Оно што је препознато само као релативно одмах постаје и подложно промени. Када је основни принцип поделе међу половима једном доведен у питање, читав систем подређених антитеза почиње да се урушава, као што Х. Дом предочава у врло духовитом дијалогу: „О, знам, знам, напамет знам ваше мушко правоверје: жена природа – мушкарац култура. Она има инстинкте, он логичко промишљање. Он трага за Богом, она за човеком. Он глава, она срце... Толико нас затрпавате осећањима, чудо једно да још нисмо умрле од масног срца.”²⁴ Нажалост, читаоци су ипак остали глуви за страсне аргументе Х. Дом; иако је Франц Пфемферт очито наклоњен њеном раду, нема доказа о њеном утицају на остале писце који су објављивали у *Die Aktion*.

Међутим, иако немачки женски покрет не утиче на експресионистичко сагледавање женске природе, сам покрет се ипак јавља као честа тема у експресионистичким гласилима. Примедбе женском

²¹ Grete Meisel-Hess, “Der Ästhet und die Frauenfrage”, *Die Aktion*, No. 25, 1911, col. 779–781.

²² Hedwig Dohm, “Feindliche Schwestern”, *Die Aktion*, No. 30, 1914, col. 647–653.

²³ Исто.

²⁴ H. Dohm, “Die Suffragettes”, *Die Aktion*, No. 28, 1913, col. 677–685.

покрету врло су сродне Ничеовој критици: сарадници тврде да је покрет настао због културне декаденције, да су жене неспособне да спознају шта је заиста добро за њих, те да је грешком немужевних мушкараца покрет уопште створен. Тако анонимни аутор чланка објављеног у часопису *Der lose Vogel* расправља како жене никад нису биле тако рђаве „изнутра” као откад су се избориле за своја „спољна” права – и тиме ослабиле свој елементарни стисак са „природом”.²⁵ Друга честа тема јесте наводна узалудност свег овог напора жена. Алфред Волфенштајн, на пример, остаје при томе да шта год се дешавало у јавном животу, жене су изнутра предодређене за ропство: „Може им споља одећа бити све слободнија – изнутра у женама опстаје вечно стање ропства” („Toast auf die Damen”). На другим местима женски покрет је одређен као „порив масе”, „који подражава класну мржњу мушкараца” („Die Lehrprobe des Mannes”). Имајући у виду да су експресионисти на муци да заштите дух и индивидуалност од контаминације масом, овакав суд потпуно омаловажава женски покрет.

Међу свим експресионистичким есејистима, Ерих Мизам најснажније подржава женски покрет и његове циљеве. Писац, анархиста, „Caféhausliterat” и друштвени револуционар, Мизам је стуб боемског живота у Берлину и Минхену. Током експресионистичке деценије он објављује свуда, уређује експресионистичко-анархистички магазин *Kain* од 1911. до 1915. и постаје близак пријатељ Густава Ландауера. Његово учешће у злосрећној Баварској Совјетској Републици донело му је петнаест година затвора. Године 1934. Мизам је убијен у концентрационом логору Оранинбург. Мизам одговара на тврдњу да уздизање жена назначавало суноврат културе. Тврдња подразумева да Немачка уопште има културу вредну покушаја да се очува. Међутим, Мизам се томе противи: он види „културу” као идеал којем треба тежити, али не налази да је остварена чак и у наизглед најпрогресивнијим фракцијама немачког друштва. „Тамо где је ропство, тлачење, насиље, догма и тама”, пише он, „господари некултура”.²⁶ Најстрашнији пример некултуре, према Мизамовом мишљењу, јесте савремено поступање према женама: „Најсрамнија оптужба коју треба подићи против недостојне некултуре овог века опседнутог механичким проналазачким духом односи се на понашање према женској половини човечанства.” Завршетак реченице је важан: Мизам, за разлику од већине есејиста, не види жене као засебну подврсту или суперврсту, већ једноставно као једну половину људске расе.

²⁵ N. N., „Die neuen Männer”, *Der lose Vogel*, Vol. 1, 1912/13, 47–49.

²⁶ Erich Mühsam, „Kultur und Frauenbewegung”, *Kain*, No. 12, 1913, 177–186.

Право гласа је централна ствар женског грађанског покрета током експресионистичке деценије, и часописи га не запостављају. Заступају га Ерих Мизам, Алфред Кер и Франц Пфемферт, као и Хедвиг Дом и Мари Холцер. Ипак, ова подршка, барем од стране мушкараца, није у потпуности недвосмислена. Алфреда Кера дубоко цени млађа генерација експресиониста активиста, међу којима су Курт Хилер и Лудвиг Рубинер, као узор за *litterateur engagé*. У тексту у часопису *Pan*²⁷ Кер преузима став да сифражетски покрет одражава културну декаденцију, те га претвара у пародију: „Ваше захтевање да госпођа Кири на изборима има иста права као један неписмен, оронуо, пијани чистач клозета, то је несумњива одлика болесно женског убеђења једног дегенерисаног времена. Слава Богу.” Али чак ни Кер не може да одоли да упуту на наводно комично дејство сифражеткиња, „које имају држање храбрих хијена”.²⁸ Ерих Мизам осуђује одузимање права гласа женама као „сурово, глупо, просто и надасве нечувено”; истовремено, ипак, Мизам јавно изражава жаљење што жене улажу толико енергије у ову борбу за „права која нису права” и подстиче их да уместо тога приону на много „пресуднију” борбу за сексуалну еманципацију у властитим животима.²⁹ У сличном духу, Курт Хилер хвали Хелене Штекер управо зато што се не ангажује за право гласа већ за нешто „много значајније”, односно за сексуалну еманципацију.³⁰ Иако кругови уметника и писаца окупљених око експресионистичке периодике укључују изванредан број утицајних жена, ове жене не устају у одбрану женског покрета или права гласа, бар не на страницама листова.

У међувремену, у наводно аполитичном часопису *Sturm*, Херварт Валден објављује „Новелу о еманципацији” Паула Шербарта³¹, текст срачунат на то да исмеје женски покрет. Шербарт није експресиониста, али је врло популаран међу експресионистичким књижевницима, а његова дела се појављују дословно у десетинама бројева часописа *Der Sturm*. У „Новели о еманципацији” одиграва се следећи разговор:

„Тата”, повикала је Хедвиг, „Дошла је велика еманципација. Како се радујем!”
 „Па где је?” упита тата... „Од чега ћемо се... еманципирати?”
 „Од нашег Сунчевог система”, одговори Хедвиг.

²⁷ Alfred Kerr, “Die Kältewelle”, *Pan*, Vol. 4, 1914/15, 20.

²⁸ A. Kerr, “Votes for Women”, *Pan*, Vol. 3, 1912/13, 551–562.

²⁹ E. Mühsam, “Die Stimmrechtsamazonen”, *Kain*, Vol. 1, 1911/12, 190–191.

³⁰ Kurt Hiller, “Helene Stöcker: Geschlechtspsychologie”, *Zeit-Echo*, No. 2, 1915/16, 126–127.

³¹ Paul Scheerbarth, “Die Kühnsten – eine Emanzipations-Novelle”, *Der Sturm*, No. 38, 1910, 302–303.

Није случајност што се девојка зове Хедвиг Бол (Bohl), са призвуком имена феминисткиње Хедвиг Дом (Dohm); смисао ове пародије, наравно, јесте у томе да предочи јаловост и бесмисленост покушаја еманципације од мушког принципа и културе коју је он створио, симболички представљених Сунцем и Сунчевим системом.

Гласови отворено супротстављени женском праву гласа много су мање амбивалентни по питању свог становишта. Најоштрија противљења јављају се у аустријским часописима *Der Brenner* и *Die Fackel*. На пример, *Die Fackel* из 1914, који уређује Карл Краус, штампа „Фотографије тренутка – сифражеткиње у борби” („Momentanphotographien kämpfender Suffragetten”), са поднасловом „Последњи крик пожуде” („Der letzte Schrei der Wollust”). На суседној страни часопис преноси три кратка чланка који носе троструку поруку о глупости домаћица, идиотизму женског покрета и интелектуалној инфериорности женских писаца. Краусова порука је сасвим отворена: сифражетски покрет је производ имбецила гладних секса који треба да се рву у кревету уместо на улици испред Бакингемске палате. Две године раније, Краус је разјарен не само због тога што образоване жене траже право гласа већ што уопште постоји тако нешто као што су „високо култивисане енглеске госпође, мисионарке, научнице, уметнице, које су универзитетски образоване”.³² Заиста, Краус као да се устеже и око саме женске писмености: „И узима тако она мастило да напише увредљиво писмо свима који су, попут мене, потиштени због трагике једног монструозног времена.”

Осим права гласа, немачки женски покрет бори се и за једнако правно поступање према женама, за приступ вишем образовању и занимањима, за једнаку плату за исти посао, као и за престанак дискриминације у јавним и приватним сферама. Упркос њиховој самопрокламованој позицији на извидници друштвене промене, експресионистички есејисти одреда показују слабо интересовање за ове проблеме. За младог човека који покушава да *избегне* каријеру у типичној грађанској професији једноставно је непојмљиво да се жене заправо боре за *џрисџуџи* тим истим професијама. Чињеница да жене заиста желе приступ, показује, према неким, тежњу жена да као „мајмуни” опонашају мушкарце; други сматрају да то наговештава да је женски покрет у дослуху са грађанством; такође, тиме се потврђује и уобичајено убеђење да женама недостају дух и воља да следе „виши” позив. Према становишту већине експресиониста, прототип жене која успева да остане верна својој

³² K. Kraus, „Brief einer Suffragette an eine Bordellwirtin der Freiheit”, *Die Fackel*, No. 347/348, 1912, 45–47.

„женственој” суштини (као што је „нови човек” веран својој) и која пролази кроз друштвену осуду због тога (као и експресионистички уметници) јесте проститутка, а не студенткиња универзитета.

Област којој експресионистичка гласила посвећују пажњу јесте законско поступање по ставкама везаним за полност. Тако експресионистички часописи чврсто подржавају декриминализацију абортуса, повећану доступност контрацепције и реформу закона о разводу, као и једнака права и подршку државе у одгајању ванбрачне деце. Све ове промене, како процењују претежно мушки аутори, значајније су за жене – у складу са женском надмоћно сексуалном природом и првенствено репродуктивном улогом – него ма какво право да студира или гласа. Нимало случајно, такве промене су такође у интересу мушкараца који траже веће сексуалне слободе.

Експресионистички есејисти и интелектуалци не само да граде свој идентитет на основу дихотомије полова; и њихово разумевање уметности и уметника почива на истој сексуалној подели. Сваки човек може себе посматрати као „уметника” у односу на жену, ако ништа друго: „Као што је уметничко дело блискије уметнику него што то неко са стране помишља, тако је и жена... човеку” („Orient oder Occident”). Као што човек ствара жену од девојчице као материјала, тако уметници стварају на вишем нивоу, и у односу на жене и у односу на медијум своје уметности. Тако Паул Хатвани, који пружа низ теоријских тумачења нове уметности, објашњава однос садржине према форми, „садржаног” према „даваоцу облика”, путем аналогije полова:

Нема ништа чистије, моралније, етичније него што је приказивање елементарног. Само елемент дејствује у чистом постојању: тако се испуњава у идеји женскости. Мушкарац ствара – жена јесте; мушкарац се доказује свету кроз свест – жену доказује свет. Због тога експресионизам добија чулни однос према полу.³³

Вредно је пажње, поврх тога, да Хатвани сматра да уметник бивствује у вечној опречности у односу на садржину своје уметности, а ово не само да га одређује као уметника већ га оспособљава, односно приморава да постигне виши ниво мушкости: „И пошто уметник пак живи у вечној супротности са својом грађом, ова женствена грађа експресионистичког уметника постаје врело његове нарасле мушкости”.³⁴

³³ Paul Hatvani, “Versuch über den Expressionismus”, *Die Aktion*, No. 11/12, 1917, col. 146–150.

³⁴ P. Hatvani, “Spracherotik”, *Der Sturm*, No. 136/137, 1912, 210.

И обрнуто, деловање жена у оквиру експресионистичке уметности постаје синоним за обезвређивање и популаризацију покрета. На пример, Казимир Едшмид, кога су савременици сматрали једним од најзначајнијих критичара и тумача експресионизма, даје одушка свом гнушању због тога како се покрет развија следећим речима: „О ви девице Коченброде, Улма и Гнезена, што сад уместо јастучића и дубореза, застрашеној и несвесној публици своје домовине показујете своју несхваћену немачку меланхолију у апстрактним пејзажима и троугластим визијама, колико сте само (као и већина) погрешно схватиле!”³⁵

По завршетку рата и револуције, изненада је обновљено интересовање за проблеме жена на страницама експресионистичких часописа. Јавља се питање какву улогу жене могу имати у револуцији и какву позицију треба да заузму у новом поретку. Пре револуције, феминисткиње су захтевале грађанска права, боље образовање, приступ разним професијама и право на рад без сексуалне дискриминације. Мушки интелектуалци који су се противили покрету тврдили су да је одузимање права гласа било привилегија, а не ускраћеност; на жељу за образовањем и каријером гледали су као на заблуду; и наставили су да упозоравају да ће улазак жена у јавну сферу нарушити њихову јединствену „природу”. Ова гледишта преовлађују и након новембра 1918. године: консензус, који се одражава и у експресионистичким часописима, гласи да жене у новом друштву треба да заузимају положај који одговара њиховом посебном статусу љубавница и/или мајки, који ће очувати и наградити њихову „другост”.

Било је и другачијих мишљења. Године 1916. Лу Мертен објављује чисто експресионистички есеј у којем покушава да удружи дотад маскулин појам „дух” са фемининим принципом креативности, те да споји динамичну чежњу воље са потенцијалом испољавања својственим материнству. Мертенова одбија да подведе жену под „природу” или неку статичну, непроменљиву област материјалног постојања; уместо тога, она проглашава да је „дух у матријархату и обећава да ће из овог духа доћи демократско друштво једнаких и толеранције, посвећено добробити свих”.³⁶ Ипак, други (мушки) експресионисти попут Ота Фројндлиха, нису пријемчиви за идеју духовног препорода путем деловања жена; уместо тога, Фројндлих разматра како својим „мушким духовним потенцијалом” човек треба да трансцендира своје физичко рођење

³⁵ Kasimir Edschmid, “Stand des Expressionismus”, in: Paul Raabe, *Expressionismus. Der Kampf um eine literarische Bewegung*, Dtv, Munich 1965, 174.

³⁶ Lu Märten, “Geburt der Mutter”, *Die weissen Blätter*, Vol. 3, 1916, 285–290.

другим, духовним поновним рођењем – таквим које ће једном засвагда прекинути све његове везе са женским: „Свако... је морао једном у тајности покидати пупчану врпцу која га је спајала са древним мајкама.”³⁷

Процена Л. Мертен о улози коју жене могу да играју у друштвеним и политичким променама остаје јединствена у свом оптимизму; тек неколико недеља по завршетку рата, жене почињу да изражавају разочарање развојем догађаја. Ана Зимсен жали што жене, које су тек стекле право гласа, нису учиниле ништа да спрече сукоб и крвопролиће грађанског рата, те пита зашто жене, сада већина гласачког тела, нису присиле владу на разоружање.³⁸ Одговор налазимо на страницама часописа *Die Aktion*, где Шарлоте Клајн примећује да су жене у суштини конзервативно бирачко тело, поред тога раздвојене класним интересима.³⁹ У међувремену, мноштво мушкараца, попут Франца Блаја, исмева „комедију гласачких листића”⁴⁰ и позива на стварање нове „еротичне културе” у којој ће жене бити поштеђене увођења у државу, и биће им омогућено да остану верне својој „анархичној” природи. Раул Хаусман позива на „разређење жена грађанки”⁴¹, одбацивање интелектуалних, „мужевних жена”, те стварање „нове жене”. На овој историјској раскрсници, излаже он, жене више не треба да бирају између улоге мајке и проститутке; уместо тога, оне су слободне да размотре „истовременост материнства и намештења курве” и могу радосно да прихвате чињеницу да су и једно и друго! Едита фон Минхаузен, с друге стране, залаже се за то да се образовање жена усредсреди на бригу о деци и домаћинству; она се противи женском запослењу ван дома и препоручује да мушкарци имају првенство над женама при запошљавању, јер мушка незапосленост представља већи ризик по државу. Поред једнаких права за ванбрачну децу, законитог абортуса и попустљивијих закона о разводу, она тражи нови систем гласања: свака жена треба да добије додатни глас за свако малолетно дете које одгаја.⁴²

Помала се општа слика „нове жене” која ће засновати „нову породицу” и објавити повратак својеврсном матријархату, упркос

³⁷ Otto Freundlich, “Das kommende Reich”, *Die Aktion*, No. 45/46, 1917, col. 600–602.

³⁸ Anna Siemsen, “An die Frauen”, *Das Forum*, Vol. 3, 1919, 820–824.

³⁹ Charlotte Klein, “Frauenwahlrecht und Demokratie”, *Die Aktion*, No. 51/52, 1918, col. 680–683.

⁴⁰ F. Blei, “Die Büchse der Pandora”, *Die Rettung*, No. 5, 1919, 41–44.

⁴¹ Raoul Hausmann, “Zur Auflösung des bürgerlichen Frauentypus”, *Die Erde*, No. 14/15, 1919, 461–465.

⁴² Editha von Münchhausen, “Das neue Recht der Frau”, *Der Revolutionär*, No. 10, 1919, 19–23.

свим покушајима Хедвиг Дом да демистификује материнство. У овом новом друштвеном поретку жене ће бити „ослобођене” осталих брига, тако да могу у потпуности да се посвете својим посебним „женским” дужностима; у исто време, мушкарци треба да су растеређени сваког терета и одговорности у оквиру нове породице и тако слободни да следе своју јединствену „духовност” и „индивидуалност”. Баш као што је сексуална верност била безначајна у временима пре моногамије, исто тако ће бити од малог значаја у временима после моногамије. Дупли стандарди који прате моногамне бракове ће нестати, а са њима и потреба за професионалним проституткама. Развод ће постати једноставна ствар обостране сагласности, чим економска мотивација за улазак у брак и опстанак у њему буде одстрањена. Неопходна економска основа за овај нови поредак јесте државна потпора женама које извршавају своје дужности као љубавнице и мајке, као и деци која од њих зависе. Ипак, мада ће жене бити на овај начин еманциповане у смислу да неће зависити од издржавања појединачног мушкарца, оне остају зависне од колективног мушког, од државе; јер она, заједно са културом и економијом, треба да остане у суштини мушки забран. Укратко, жена у утопијској експресионистичкој будућности не треба да буде ослобођена од поистовећивања са својим родним улогама; сасвим супротно, она треба да буде „ослобођена” свега што је онемогућава да буде поистовећена искључиво са родним улогама.

Куда нас све ово води? Засигурно до схематске, поларизоване слике прикладних мушких и женских сфера – која је пак изненађујуће доследна у одбојности коју мушки експресионисти осећају према грађанском моралу и породичном животу. Наравно, има и гласова несагласности током ове деценије: Франц Пфемферт и Ерих Мизам захтевају право гласа, Херварт Валден доступност контрацепције, а ту су и Хедвиг Дом или Грете Мајзел-Хес које представљају женски грађански покрет. Њихови гласови се чују редовно, иако не често, у часописима *Die Aktion*, *Der Sturm* и другима. Ови чланци, иако окружени и релативизовани традиционалним, или чак радикално конзервативним написима, служе да подигну нашу свест о контрадикцијама и недоследностима у експресионистичкој визији друштвене промене. У филозофском смислу, експресионизам тежи универзалности, апсолутној вредности њиховог мушког и женског Идеала; али са намерним искључивањем ма каквог контролног фактора, ма какве мере против емпиријске стварности, резултат је пре клише него идеал. У политичком смислу, експресионизам има велике амбиције да обнови друштво према својој слици; али у пракси покрет ниподаштава политичка

средства као што је право гласа, презире удруживање са женским покретом и долази, изолован, до решења за „женско питање” које не дели ниједна друга групација политичког спектра. (Коен и Наторп, узгред, били су врло наклоњени и социјалистичком и женском грађанском покрету у Немачкој.) Док од мушкараца траже да освајају природу, већина сарадника захтева да се жена у потпуности преда природи. Такође, док одбијају феминистичку еманципацију, прописују сексуалну еманципацију за жене и мушкарце подједнако, не увиђајући њену сумњиву корист за жене које остају без грађанских права, законске заштите или економске независности. Мада ниједна од ових тенденција не треба да буде аутоматски учитана у књижевни текст, разумевање теоријске расправе може, надајмо се, помоћи у књижевној анализи.*

Превела с енглеског
Соња Веселиновић

* Извор: Barbara D. Wright, “‘New Man’, Eternal Woman: Expressionist Responses to German Feminism”, *The German Quarterly*, Vol. 60, No. 4 (Autumn 1987), pp. 582–599.